

גרי-צדק ביצירתו של שמואל יוסף עגנון

לחמנוכה ירון
לצית עגנון

מדרשנו אדם אחד משונה. אם פגע בכך כגון זה ביער הודרו ואומר וידוי. עמד לו במקום שעמד והביט לפניו כגוי שנתגלגל למקום קדוש. נתנו לו שלום ושאלוהו מהיכן הוא. החזיר להם שלום כשהוא מבליע ידיהם בכפו ואמר בל- שון שחציה יהודית וחציה גויית, אני, מארץ רחוקה אני, ממדינת רייסן. ואבא שלי הגמון ראש איפרכיא, מטור- פל בעושר ונכסים, שאנשי אותה מדינה אדוקים בדתם ומעשירים את כמריהם. אבל אני הנחתי כל אוצרות אבי, מפני אוצרות אבינו שבשמים, שנפשי חשקה בדת ישראל, שאין בכל הדתות דת אמת כמותה. וברוך השם שכבר נתגיירתי ונעשיתי יהודי... וכדי להפריח מראש כל חשד מצד המתפללים (והם אמנם חושדים כפי שגור- אה מתשובותיהם), מראה להם הגר, "כת- בים שנתנו לי אנשי קודש רבני הקהלות אחר שנתגיירתי ונעשיתי יהודי". תגובת אנשי בית המדרש היא תגובת שלמי אמוני ישראל: "נתנו אנשי בית המדרש את הדברים על לבם ונתנו ידיהם בכיסם. ואפילו עני ונהנה מן הצדקה גירד פרוטה מתוך בגדו ונתנה לגר... " בהמשך הסיפור דברו עם הגר ויהודים רבים באו משאר בתי מדרשות להקביל פניו. תלמידי חכמים החלו לדרוש בשבח הגר.

גרים נזכרים ביצירותיהם של סופרים רבים בספרות העברית, אך רק מעטים מן המחברים התמודדו התמודדות של ממש עם דמות הגר ודרכו המיוחדת, ועל פי רוב הזכירו אותו דרך אגב כחלק מנוף היהדות. אציין כאן כמה מן הסופ- רים שכתבו על הגר בקיצור או בארי- כות: אבי-אביר-ציון (מארק), אהרן אפלפלד, יצחק באשביס-וינגר, ש. בן ציון, ש. ל. גורדון, נתן גורן (גרינבלאט), אורי צבי גרינברג, אייזיק מאיר דיק, יעקב וינשל, שלום זעלמאנאוויטש, שאול טשרניחובסקי, אהרן לור, א. ר. מלאכי, יצחק סלע, משה סמילנסקי, ש"י עגנון, אברהם עמיצור, דוד פדלון-פלד, אפרים צורף, י. קאגאן, אלטער קאציזנע, יעקב רבינוביץ, ג. שופמן, ז. שכנוביץ, משה שמיר, דוד שמעוני (שמעונוביץ), זלמן שניאור, צבי שרפשטיין ועוד.

אצל רש"י עגנון מוצאים אנו גרים וגירות הן כחלק מ"ריהוט" הסיפור והן כנושא בפני עצמו. קודם כל יש לציין את הסיפור "גר צדק", שנתפרסם בפעם הראשונה בכתב-העת "הצעיר" בזלוזיב בשנת 1910,¹ בפעם השניה במוסף "דבר" (1931)² והוכנס אחר כך אל תוך שתי המהדורות של כל סיפורי ש"י עגנון.³ פתיחת הסיפור היא מפתיעה:

"סמוך לתפילת ערבית נכנס לבית

3. כל סיפורי שמואל יוסף עגנון, מהדורה ראשונה, כרך 8 (1941); מהדורה שניה, כרך 2 (1953).

1. "הצעיר" (זלוז'שוב) א', (1910), עמ' 33-30.
2. "דבר" (מוסף) ו, כ"ד, 1.4.1931.

רמאי, ראש לגנבים. „עמדה כל העיר כמי שאבדה לו אבידה“. ועגנון מסיים את הסיפור על הגר המדומה כך: „דומה שלא תפסו את הגנב אלא כדי להוציא מלבם כל שיר נחמה“.

בסיפור „בנערינו ובזקנינו“, שראה אור לראשונה בכרך ו' של „התקופה“ (ורשה 1920) והוכנס אחר כך אל תוך שתי המהדורות של כתבי עגנון⁴, שם המחבר ביטוי די חריף, מעין אמירה עממית, בפני סבסטיאן מונטג, ראש האזרחים של שבוש: „אתה הוא, שאומרים עליך, שבעל לשון קודש אתה — כלום יכול אתה לשמוע דרשותיהם? (של הציונים הצעיריים — י.א.) טעם להן כ, מציעה“ מגר זקן. אמנם שינה עגנון את נוסח המשפט הזה החל מן המהדורה הראשונה של כל כתביו: „טעמן כטעם מציעה של גר זקן“, אך „יופיה“ של האמירה בעינו עומד. ואין כאן צורך לפרט, אם כי ניתן כעת להבין את הדבר באופן שונה מעט. ב„אורח נטה ללון“, שהופיע קודם בהמשכים בעתון „הארץ“ (18.10.38—7.4.39) והוכנס אחר כך בשלוש מהדורי רות שונות אל תוך כתבי עגנון⁵, נזכרים הגרים שוב כלאחר יד, כדי להמחיש על ידם מנהגים מסויימים. בסוף פרק ארבעה וארבעים מסופר על ליל הסדר: „וירוחם קרא בהברה ספרדית ובהברה תימנית ובהברה רוסית משונה כדרך שהגרים קוראים“. בפרק שלושה וחמישים, שוב ליד שולחנו של בעל אותו המלון שבו „נטה האורח ללון“, אנו קוראים: „כגר צדק שנודמן פעם ראשונה לבית יהודים כך ישב לו מר ריגל והיה מביט בפני בעל מבית בחיבה יתירה ועשה שלא במתכוין כל תנועותיו כמותו“.

„קראו בהם ופייסוהו בממון“. ואחר כל וזה הרשה לכולם לעיין בכתבים שלו — אלה הזמינו הגבאי לביתו, הכין לו סעודה כדי המלך וגם משכב נאה, „באולם הגדול, מקום שעומדים שם כלי ביתו הטובים וארון מיוחד לכלי כסף, כדי להרחיב לבו של אורח וכדי שיראה גר בן הגמון שאף ישראל אינם מדולדלים מכל עושר...“ וכל היהודים נתקנאו אותו לילה בגבאי „שזכה לאכסן גר צדק בביתו“, והם עמדו וסיפרו בשבחו של הגר. ועגנון אינו מסתפק בכל התיאורים הללו, אלא מציין „אפילה מתוקה שכנה על העיר, אבל הכל רואים ומרגישים שקרוב וסמוך להם יושב לו גר צדק שנותן להם מאור פנים בפני האומות, שהגיה כל טוב עולם הזה בשביל לידבק בישראל“.

אך אוי לו לאותו גבאי מכניס האזרחים. כשהוא קם בבוקר מוצא את ביתו מרוקן מכל וכל. נראה שבאו גנבים בלילה ושדדו את כל רכושו. אנשי העיר „...מתוך צער שנצטערו על הגניבה שכחו את הגר“.

וכאן בא המפנה הדרמטי:

„אחר שעה או שתי שעות בא שר אחד ועמו שני שוטרים. סבורים היו כל העם שהם באים כדרך השוטרים, שבאים תמיד לאחר שנעשה מעשה. והם לא באו אלא בענין יהודי אחד, רמאי ראש לגנבים שמשים עצמו גר ומסבב בעיירות וכפרים להונות את ישראל ומוציא מהם ממון ובולש את בתיהם בשביל חבריו שבאים אחריו לגנוב“.

איוו אכזבה! לא גר צדק, אלא יהודי

ראשונה, כרך 4 (1931); מהדורה שנייה, כרך 3 (1953).

4. „התקופה“ (ורשה) ו', ע' 23—94 (1920).
5. כל סיפורי שמואל יוסף עגנון, מהדורה

גם ב"תמול שלשום"⁶, מוצאים אנו גרים. בספר הראשון, פרק ששי, אנו קוראים:

"עוד זאת עשה יצחק. לקח לו בד ועשה לו שש כותנות חדשות. שאותן שהביא מביא אבא נתקרעו, לא משום שלא היו חזקות, אלא משום שהיה לובש אותן בשעת מלאכתו. ועל כותנות שקנה חייב הוא להודות לגיורת שכובסת את לבניו, שרמזה לו שהגיעה שעתו לעשות לו חדשות ושמע לה, אף שבענין אחר לא שמע לה, כשאמרה לו שיתן לה לכבס אף הבגד של ציצית, שבתמימותה לא העלתה הגיורת הזאת על דעתה שיש יהודים שאינם מקיימים מצות ציצית".

פרק יפה עוד יותר מוצאים אנו בספר שלישי, פרק שלושה עשר:

"פעם אחת בשביעי של פסח בבוקר ישבתי על איצטבא שלפני בית הפקידות שבסגרה. שמעתי קולות משונים כקולות של רוסים. מהיכן כאן רוסים? הטיתי אזני ושמעתי בוכ אתא אלוגאיי אבראגאם אלוגאיי יצחק ואלוגאיי יעקב. נכנסתי וראיתי קהל של קצינים עטופי טליתות וידעתי שהם גרים. באו מהם אצל שאול כהן, אותו שאול כהן, אותו ציוני נלהב, שהלך אחר כך לאוסטרליא, וביקשו ממנו שיעלה לדוכן. משך בכתפיו ולא רצה לעלות. אמר וכי אדוק אני שאעלה לדוכן. היה שם חמדת. תפסו לשאול כהן ולא הניח ממנו עד שעלה לדוכן ובירך ברכת כהנים והקצפים ענו אמן בקולי קולות. אילמלא לא היו גרים הייתי מתיירא שעושים שם פגרום.

הקדוש ברוך הוא משגיח על עולמו. אם יהודים אין רוצים להתפלל מכניס הוא רוח בקצפים ומתגיירים ועושים מגין ומתפללים ומכריחים אדם פוקר לעלות לדוכן".

הסיפור "הירחמיאלים" התפרסם עד כה רק בעתון "הארץ" (22.9.68; 6.10.68). בחלקו הראשון מסופר גם על ר' אברהם הגר. וכך כתב עגנון (בפרק ב) כיום קרב:

"במלחמה זו נהרג ר' אברהם הגר, שהיה דר בבקתה עגולה שעשה לו ליד הסטריפא והיה צד דגים לפרנסתו, ועדיין דגים בסטריפא של ביטשאטש גדולים היו ולא קטנים כצאצאיהם וצאצאי צאצאיהם. הוא היה מרבה בצומות וממעט בדברים ולא שמע איש מפיו מהיכן בא ומאיזו אומה בא ומה ראה שנתגייר. ואלמלא מראה פניו וקולו לא היה ניכר שבן אומה אחרת הוא.

בסערת המלחמה יצא ר' אברהם הגר מבקתתו, חגור בחרב כישמעאל ללחום את מלחמת העיר. ראה אותו ראש גדוד מגדודי התוגר וירת בו כדור של אש. נפל ר' אברהם מת. כיון שעמד ראש הגדוד לפשט את החלל הכירו וחיבקו וצעק, אחי אחי. ובכך מי היה אותו ר' אברהם הגר? אחרי שהמחבר מספר לנו כיצד נהרג גם התוגר שחיבק את הגר ההרוג והם נקברו, שניהם בקבר אחד בקצה בית החיים למטה מכל הקברים", וכיצד נעלם הקבר אחר כך, מוסר הוא בפרק ד' של הסיפור — אלה תולדות ר' אברהם הגר — שלאחר שנים באה לעיר ישמעאלית

כרך 5 (1953); מהדורה נפרדת, חיפה (1957).

6. כל ספורי שמואל יוסף עגנון. מהדורה ראשונה, כרך 9 (1945); מהדורה ראשונה מתוקנת, כרך 9 (1952); מהדורה שניה,

אחת וסיפרה שבאה להשתטח על קבר בעלה. שאלו אותה מי היה בעלה והיא סיפרה:

„עמדה וסיפרה לו שבעלה בעל מל-חמה היה והרג גוצרים רבים ועשה לו שם גדול במלחמותיו בכופרים היינו גוצרים שנקראים כופרים. שכל הכופר בדת ישמעאל קרוי בפי היש-מעאלים כופר.

יום אחד עשה מלחמה ביוונים. ראה זקן אחד יוני יושב וקורא בספר. הרג את היוני ונטל את הספר. אמר אראה מהו ספר זה שלא הרגיש על ידו הקורא בסערות המלחמה ומה גותן לכופרים הללו כח להחזיק בא-מונתם. בא לו לביתו וישב וקרא בו. אותו הספר ספר התאריך היה שכל מעשי הדורות כתובים עליו.“

ישב התוגר וקרא על היהודים ועל בחירתם ועל פשעיהם ואיך הוגלו מארצם ופוזרו בין אומות העולם. קרא וחשב והרהר בלבו.

„גודמן לו חכם יהודי. פתח לפניו החכם ספרים וקרא לפניו כל הטובות שמי-צפות לישראל לעתיד לבא כשירחם ה' את עמו ויחזיר אותם לארצו ולעירו. נכנסה בבעלה אהבה לאלקי ישראל שאינו עושה דין בלא דין ולישראל עמו שאין אביהם שבשמים מסלק דעתו מהם. התחיל מתאוה לידבק בישראל. הניח את ביתו ואת נשיו והשליך את כל כבודו והלך לו ולא ידע איש להיכן הלך. יצאו כמה שנים ולא שמעו עליו. אמר לה לבה, רצונך לראות את בעלך בקשי אותו בין היהודים. לקחה עמה כסף עובר לסוחר והניחה את ביתה והלכה לארץ פולין, שידעה שאותו חכם יהודי שדבק בו בעלה מארץ פולין היה.“

והאשה הלכה מעיר לעיר וחפשה את

בעלה, עד שמישהו סיפר לה שהוא קבור בביטשאטש. וכאשר באה לשם וביקשה לראות את קברו, לא נמצא הקבר וכאשר ביקשה לראות את ביתו לא נמצאה גם ביקתתו כי הסטריפא גרפה אותה.

*

ובכן, איך מצטיירת דמותו של גר הצדק אצל עגנון? מעניין להשוות בין הסיפור הראשון („גר צדק“) שבו מדובר בגר שאינו גר, אלא יהודי מלידה המרמה את אחיו, לבין הסיפור האחרון „הירח-מיאלים“, בו מדובר בגר אמתי. דמותו של הגר המדומה היא ממש קאריקטורה של גר צדק אמתי. כנגד הראשון, המדבר בחפץ לב ומספר סיפורים מרשימים על מוצאו, מצטייר השני כשתקן גמור „ומ-מעט בדברים ולא שמע איש מפיו מהיכן בא ומאיזו אומה בא ומה ראה שנתגייר“. כנגד הראשון שאינו מתנגד לסעודה, „כיד המלך“, היה השני „מרבה בצומות“. כנגד הראשון שעשה עצמו מרכז להתעניי-נות הקהל, פרש לו השני וחי לו ב-בקתה ליד הנהר והתפרנס מדייג. כדאי בכלל לוותר לצורך הדין על גבור הספור „גר צדק“ כי למרבה האירוניה — ואין זה חידוש אצל עגנון — דווקא הוא אינו גר כלל.

אם נסתכל בדמות הגר בכל יתר הספורים, נמצא כי עגנון מציג לפנינו טיפוס חיובי, איש צנוע, פשוט (דייג, כובסת, איכר), תמים ושלם באמונתו שלא באה לו עם הולדתו. עגנון מזכיר את רצונו של הגר להסתגלות, לקיום דתו החדשה לפי מיטב הבנתו, להפיכת עצמו ליהודי „ממש“. מצד שני מראה לנו המחבר את תגובת היהודים על תופעת הגר. וזאת אפשר לראות דווקא בסיפור „גר צדק“. איך הקהל שמח עם הופעת הגר ואיך הם מתקנאים בגבאי

הזוכה במצות הכנסת אורחים, ואיך הם עומדים בסופו של דבר, „כמי שאבדה לו אבידה“. אך יחד עם האהבה וההערצה לגר יודע העם גם להתלוצץ עליו — התלוצצות יש לראות בכלל בכתיבת הסיפור „גר צדק“ על ידי עגנון (התלוצצות הן ביהודים המרמים את אחיהם ואלה הנופלים בפח מחמת תמימותם, והן בדמות הגר בכלל) וגם בציטטה העממית ב„בנערינו ובזקנינו“. אמירה עממית זו דרך אגב איננה יחידה במינה, הן ידועים מעשיות והתלוצצויות בקשר לאהבת הטי-פה המרה של הגר, הגורמת לא אחת למצבים מביכים ביותר או למשל האמירה שמביאים בשם פרופ' אביגדור אפטוביצר מווינה: „האם התגירות רק אתמול?“ בשומעו תשובה חסרת שחר מפי סטודנט יהודי. כלומר היהודי רואה בגר אמנם תופעה נדירה וחשובה הדורשת הערכה והערצה, אך לא נעלם ממנו גם הצד הקומי שבה, היצא דופן, המוזר.

ואיך נראית לנו דמות הגר אצל עגנון באור העובדות ההיסטוריות? כאן יש לציין קודם כל דבר כללי. לא אחת הועלתה הדרישה, לחקור את היסוד ההיסטורי ביצירת עגנון. כך למשל א. י. ברור במאמרו „על הצורך במבואות היסטוריים וגיאוגרפיים לכתבי עגנון“⁷. ומה שיפה למאורעות ולמקומות, יפה גם לאי-שים. אין זאת אומרת שמאחורי כל גבור מספורי עגנון יש למצוא את הדמות האמתית ששימשה לסופר מקור השראה. עגנון עצמו אמר: „חס ושלום שאני כותב רומני מפתח“ (Schlüssel-Roman)⁸.

ואיך נראית לנו דמות הגר אצל עגנון באור העובדות ההיסטוריות? כאן יש לציין קודם כל דבר כללי. לא אחת הועלתה הדרישה, לחקור את היסוד ההיסטורי ביצירת עגנון. כך למשל א. י. ברור במאמרו „על הצורך במבואות היסטוריים וגיאוגרפיים לכתבי עגנון“⁷. ומה שיפה למאורעות ולמקומות, יפה גם לאי-שים. אין זאת אומרת שמאחורי כל גבור מספורי עגנון יש למצוא את הדמות האמתית ששימשה לסופר מקור השראה. עגנון עצמו אמר: „חס ושלום שאני כותב רומני מפתח“ (Schlüssel-Roman)⁸.

דווקא הגרים הארצישראלים שלו הם היסטוריים לחלוטין. ידוע שגרים ישבו ביפו ושגרים רוסיים עבדו בסגרה (היא סג'רה) ולא קשה למצוא מקורות עליהם בספרי ההיסטוריה והזכרונות של אנשי התקופה — ראה למשל בזכרונות דוד בן-גוריון⁹. ומכאן אפשר להניח שגם ר' אברהם הגר התוגר לשעבר מן „הירח-מיאלים“ עוצב על יסוד איזה גרין היסטורי, כפי שמקובל לחשוב בקשר המעשיה העממית על אברהם בן אברהם, הרוזן פוטוצקי. (ולגטיץ פוטוצקי זה הוא דמות ידועה בספור העממי ובספרות העברית, ונדמה לי, שגם אצל עגנון ניתן למצוא לו הד. בסיפור „המבקשים להם רב או ברוח המושל“¹⁰, סיפור נפלא שטרם כונס בכל כתבי עגנון, ושיופיע השנה בספר „עיר ומלוואה“ ובו כל סיפורי בוטשאטש, אנו קוראים:

... והם עמדו בציוויים ושמרו את פקודתי והיו מדמים בלבם או שבעל תשובה הוא זה שאני ניעור עמו כל הלילה ומורה לו דרכי תשובה וטוב

8. „זכרונות האקדמיה ללשון העברית“ (ירושלים) טז, ע' 32—33 (תשכ"ט).
9. זכרונות, ת"א, עם עובד, ע' 34—41 (תשל"א).
10. „הארץ“ 21.9.60; 5.10.60; 14.10.60; 31.3.61.

7. „יובל שי; מאמרים לכבוד שמואל יוסף עגנון בהגיעו לשיבה ביום ט' באב תשי"ח“, ערוך בידי ברוך קורצווייל, רמת-גן, אוניברסיטה בראילון, תשי"ח.
ע' 35—38.

להשוות את דמות הגר כפי שהיא מו-
פיעה בסיפורי עגנון עם דמות כפי
שהיא מתגלית במחזהו „ר' אברהם
גר-צדק" לזלמן שניאור, וד"ל. בכתבי
שמואל יוסף עגנון, הקרוב למסורת כאיש
וכסופר, מצטייר גר הצדק כפי שהוא
מצטייר בעיני אותם יהודים שלמים המ-
אכלסים את יצירתו.

שיעלימו עיניהם ממנו כדי שלא ית-
בייש, או גר צדק הוא ומגדולי פולין
הוא שאני מלמדו תורה ומצוות, ויש
להזהר שלא יתגלו דברים לכמרים".

מבחינה ספרותית יש אולי להוסיף
הערה על טיב אישיותו של הסופר ועל
השפעתה על עיצוב גבוריו, כדאי למשל

בהוצאת "עם עולם"

הופיעו:

מקראות גדולות, תנ"ך * משניות עם תפארת ישראל * משניות יכין
ובועז * תלמוד בבלי, הוצ' וילנה, פורמט בינוני * תלמד בבלי, הוצ'
וילנה, פורמט גדול * משנה תורה להרמב"ם, הוצ' וילנא * חידושי
הריטב"א על ש"ס, הוצאה חדשה * ערוך השלחן * הוזהר עם תרגום
עברי * עין יעקב, הוצ' וילנא * תורה תמימה, בגודל אוריגינלי ובמפורמט
מוקטן * הכתב והקבלה * מילון שמושי לתלמוד * נתיבות עולם על
ל"ב מדות * ברוך שאמר: א. פירוש על הסידור, ב. פירוש על פרקי
אבות, ג. פירוש על הגדה של פסח * קורא הדורות לר' דוד אשכנזי *
ילקוט הרועים * מס' אבות, בבלי וירושלמי * אוצר התפלות *
ר' אלימלך מליזנסק למ. אידלבוים * ועוד.